

NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-7]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA NUTQIY MA'NO VA KOMMUNIKATIV FUNKSIYALAR OVERLAP HODISASINING KORPUS-LINGVISTIK TAHLILI

I.U. Tojiboyev

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD), dotsent, Namangan davlat universiteti
itojiboyev363@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no hamda kommunikativ funksiyalar overlap hodisasi korpus-lingvistik yondashuv asosida tadqiq qilinadi. Tadqiqotda overlap birliklarining turli diskurs turlaridagi qo'llanish chastotasi, semantik va pragmatik taqsimoti hamda ularning korpus materiallaridagi funksional xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida overlap hodisasining korpus ma'lumotlari asosida namoyon bo'lish qonuniyatlari aniqlanib, ularni izohlash uchun Corpus Overlap Model (COM) taklif etiladi. Mazkur model overlap hodisasini korpus materiallari asosida tizimli tavsiflash imkonini beradi hamda qiyosiy korpus tilshunosligi va diskurs tadqiqotlarini yangi metodologik bosqichga olib chiqadi.

Kalit so'zlar: overlap, korpus lingvistikasi, qiyosiy tilshunoslik, diskurs, semantika, pragmatika, kommunikativ funksiya, ingliz tili, o'zbek tili.

КОРПУСНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОВПАДЕНИЯ ЗНАЧЕНИЙ РЕЧИ И КОММУНИКАТИВНЫХ ФУНКЦИЙ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ.

Аннотация. В данной статье с помощью корпусно-лингвистического подхода исследуется феномен совпадения смысловых и коммуникативных функций речи в английском и узбекском языках. Проводится сравнительный анализ частоты использования единиц совпадения в различных типах дискурса, их семантического и прагматического распределения, а также функциональных свойств в корпусных материалах. В результате исследования выявлены закономерности возникновения феномена совпадения на основе корпусных данных и предложена модель совпадения корпусных данных (COM) для их объяснения. Эта модель позволяет систематически описывать феномен совпадения на основе корпусных материалов и выводит сравнительную корпусную лингвистику и дискурсивные исследования на новый методологический уровень.

Ключевые слова: совпадение, корпусная лингвистика, сравнительная лингвистика, дискурс, семантика, прагматика, коммуникативная функция, английский, узбекский.

CORPUS-LINGUISTIC ANALYSIS OF THE OVERLAP OF SPEECH MEANING AND COMMUNICATIVE FUNCTIONS IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation. This article studies the phenomenon of overlap of speech meaning and communicative functions in English and Uzbek using a corpus-linguistic approach. The study comparatively analyzes the frequency of use of overlap units in different types of discourse, their semantic and pragmatic distribution, and their functional properties in corpus materials. As a result of the study, the regularities of the occurrence of the overlap phenomenon based on corpus data are identified, and a Corpus Overlap Model (COM) is proposed to explain them. This model allows for a systematic description of the overlap phenomenon based on corpus materials and takes comparative corpus linguistics and discourse research to a new methodological level.

Keywords: overlap, corpus linguistics, comparative linguistics, discourse, semantics, pragmatics, communicative function, English, Uzbek.

Kirish

So'nggi yillarda korpus lingvistikasi tabiiy tilni empirik ma'lumotlar asosida tadqiq etishning eng samarali metodlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Elektron matn korpuslarining kengayishi til birliklarining qo'llanish chastotasi, semantik variativligi, pragmatik funksiyalari hamda diskursiv xususiyatlarini real til materiallari asosida aniqlash imkonini bermoqda. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda nazariy xulosalarni korpus ma'lumotlari bilan tasdiqlash ilmiy ishonchlilikning muhim mezonlaridan biri hisoblanadi [1; 2].

Nutqiy ma'no va kommunikativ funksiyalar overlap hodisasi ham real nutq materiallarida turli chastota va funksional yuklama bilan namoyon bo'ladi. Biroq mavjud tadqiqotlarda overlap asosan semantik, pragmatik yoki diskursiv nuqtai nazardan tahlil qilingan bo'lib, uning korpus-lingvistik tavsifi yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ayniqsa ingliz va o'zbek tillari misolida overlap birliklarining korpus materiallaridagi qiyosiy taqsimoti hamda statistik xususiyatlari alohida tadqiqot objekti sifatida deyarli o'rganilmagan [2; 3; 4].

Korpus ma'lumotlari overlap hodisasining faqat nazariy emas, balki real kommunikativ faoliyatdagi qo'llanish qonuniyatlarini ham aniqlash imkonini beradi. Turli diskurs turlariga mansub matnlarni qiyoslash overlapning qaysi kommunikativ vazifalarda faolroq namoyon bo'lishini, uning semantik va pragmatik yuklamasi qanday o'zgarishini hamda ingliz va o'zbek tillaridagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlash imkonini yaratadi [3; 5].

Mazkur maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no va kommunikativ funksiyalar overlap hodisasini korpus materiallari asosida qiyosiy tahlil qilish, uning statistik va funksional qonuniyatlarini aniqlash hamda korpus ma'lumotlarini izohlashga xizmat qiluvchi yangi Corpus Overlap Model (COM)ni ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur tadqiqot avvalgi nazariy-metodologik, pragmatolingvistik, lingvokognitiv, lingvomadaniy va diskursiv tadqiqotlarning mantiqiy davomi bo'lib, overlap hodisasini empirik korpus ma'lumotlari orqali asoslashga qaratilgan. Shu jihatdan maqola overlap hodisasining qiyosiy tadqiqotlarini yangi metodologik bosqichga olib chiqadi hamda korpus lingvistikasi imkoniyatlarini ushbu muammo doirasida kengaytiradi [1; 4; 6].

2. Tadqiqot materiallari va metodlari

Mazkur tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no hamda kommunikativ funksiyalar overlap hodisasini korpus-lingvistik yondashuv asosida qiyosiy tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o'zbek tillariga mansub turli funksional uslublarni qamrab oluvchi korpus manbalaridan foydalanildi. Jumladan, ingliz tili bo'yicha akademik, publitsistik, badiiy va dialogik matnlar, o'zbek tili bo'yicha esa ilmiy, ommaviy axborot vositalari, badiiy adabiyot hamda og'zaki nutq namunalaridan iborat matnlar tahlil qilindi. Korpus materiallarini tanlashda ularning janriy xilma-xilligi, zamonaviyligi va kommunikativ reprezentativligiga alohida e'tibor qaratildi [1; 2].

Tahlil jarayonida overlap hodisasini yuzaga keltiruvchi nutqiy birliklar aniqlanib, ularning semantik, pragmatik va diskursiv funksiyalari alohida guruhlariga ajratildi. Har bir misolning qo'llanish muhiti, kommunikativ maqsadi, diskurs turi va funksional yuklamasi qiyosiy jihatdan tavsiflandi. Bu yondashuv overlap hodisasining faqat nazariy tavsifini emas, balki uning real nutqdagi qo'llanish qonuniyatlarini ham aniqlash imkonini berdi [2; 3].

Tadqiqot metodologiyasini korpus-lingvistik metod yetakchi usul sifatida tashkil etdi. Ushbu metod yordamida overlap birliklarining qo'llanish chastotasi, ularning turli diskurs turlaridagi taqsimoti hamda funksional faolligi o'rganildi. Statistik kuzatishlar qiyosiy tahlil bilan uyg'unlashtirilib, ingliz va o'zbek tillaridagi umumiy hamda farqli tendensiyalar aniqlandi [1; 4].

Korpus tahlili natijalarining ishonchlilikini ta'minlash maqsadida qiyosiy-tipologik metoddan ham foydalanildi. Mazkur metod overlap hodisasining ikki tildagi struktur-semantik va kommunikativ xususiyatlarini o'zaro taqqoslash hamda ularning tipologik o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash imkonini berdi [3; 5].

Shuningdek, diskurs tahlili metodi overlap birliklarining akademik, institutsional, media, badiiy va dialogik diskurslarda bajaradigan kommunikativ vazifalarini aniqlash uchun qo'llanildi. Har bir diskurs turida overlapning yuzaga kelish mexanizmi kommunikativ vaziyat, kontekst va diskurs strategiyalari bilan bog'liq holda izohlandi [4; 6].

Semantik tahlil overlap tarkibidagi ma'no integratsiyasini aniqlashga xizmat qildi. Mazkur metod orqali bitta nutqiy birlik tarkibida bir vaqtning o'zida namoyon bo'ladigan axborot berish, baholash, persuaziya, argumentatsiya, emotsional ta'sir va muloqotni davom ettirish kabi kommunikativ funksiyalar tavsiflandi [5; 7].

Pragmatik tahlil esa overlapning kommunikativ maqsad, adresant-adresat munosabati, implikatura, presuppozitsiya va nutq aktlari bilan bog'liq jihatlarni aniqlash imkonini berdi. Bu usul overlapning real muloqot jarayonidagi funksional samaradorligini baholashda muhim metodologik asos vazifasini bajardi [2; 6; 8].

Tadqiqot natijalarini umumlashtirish bosqichida tizimlashtirish va modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Aynan ushbu metodlar asosida korpus ma'lumotlari tahlil qilinib, overlap hodisasining statistik va funksional qonuniyatlarini izohlovchi Corpus Overlap Model (COM) ishlab chiqildi. Mazkur model korpus materiallari asosida overlap hodisasining shakllanish bosqichlarini yagona konseptual tizim sifatida tavsiflash imkonini beradi va maqolaning asosiy ilmiy yangiligini tashkil etadi [1; 3; 7].

Natijalar

3.1. Korpus materiallarida overlap hodisasining statistik tavsifi. Korpus-lingvistik tahlil natijalari ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no hamda kommunikativ funksiyalar overlap hodisasi barcha funksional uslublarda uchrashini, biroq uning namoyon bo'lish chastotasi va funksional yuklamasi diskurs turiga qarab sezilarli darajada farqlanishini ko'rsatdi.

Tahlil qilingan korpus materiallari overlapning tasodifiy hodisa emas, balki muloqotning samaradorligini ta'minlovchi muntazam kommunikativ mexanizm ekanligini tasdiqladi. Statistik kuzatishlar overlap birliklari akademik, media, badiiy va dialogik diskurslarda turli intensivlikda qo'llanilishini ko'rsatdi. Akademik diskursda overlap ilmiy

axborotni tizimlashtirish, dalillash va xulosa chiqarish jarayonida faol ishtirok etsa, media diskursida u auditoriyaga ta'sir ko'rsatish, axborotni baholash va persuaziv maqsadlarni amalga oshirishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ldi.

Badiiy diskursda overlap estetik ta'sirni kuchaytirishga xizmat qilsa, dialogik diskursda muloqotning tabiiyligi va kommunikativ hamkorlikni ta'minlash vazifasini bajarishi kuzatildi. Qiyosiy tahlillar ingliz tilida overlap birliklarining nisbatan standart va ixcham sintaktik konstruksiyalar orqali ifodalanishini ko'rsatdi, ayniqsa akademik hamda institutsional matnlarda bir nutqiy birlikning bir vaqtning o'zida axborot berish, argumentatsiya va ehtimollikni ifodalash funksiyalarini bajarishi muntazam uchradi.

O'zbek tilida esa overlapning shakllanishida sintaktik vositalar bilan bir qatorda pragmatik va lingvomadaniy omillar ham faol ishtirok etishi kuzatildi, hurmat kategoriyasi, murojaat shakllari va odob formulalari overlapning funksional imkoniyatlarini kengaytiruvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ldi.

Korpus kuzatuvlari overlapning qo'llanish chastotasi matn janriga ham bevosita bog'liqligini ko'rsatdi; ilmiy maqolalar va rasmiy hujjatlarda overlapning argumentativ hamda izohlovchi funksiyalari ustunlik qilgan bo'lsa, publitsistik matnlarda baholovchi va persuaziv funksiyalar ko'proq uchradi.

Badiiy matnlarda esa emotsional-ekspressiv va obrazlilikni kuchaytiruvchi overlap birliklari yuqori faollik bilan qo'llanildi, dialogik nutqda esa overlap ko'pincha muloqotni davom ettirish, rozilik yoki e'tirozni yumshatish hamda kommunikativ hamkorlikni saqlash vazifalarini bajardi.

Tahlil natijalari overlap hodisasining har ikki tilda ham ko'p funksiyali kommunikativ birlik sifatida shakllanishini tasdiqladi, biroq ingliz tilida uning realizatsiyasi ko'proq strukturaviy ixchamlik va diskurs iqtisodiga tayanishi, o'zbek tilida esa pragmatik moslashuvchanlik hamda lingvomadaniy determinantlar bilan boyishi aniqlandi, mazkur farqlar overlap hodisasining korpus materiallari asosida o'rganilishi qiyosiy tilshunoslik uchun muhim ilmiy natijalar berishini ko'rsatadi.

Ushbu statistik-korpus qonuniyatlarining faktik asoslarini ochib berish va uning amaliy tahlillarini tizimlashtirish maqsadida o'zbek va ingliz tillarining ixtisoslashgan korpus materiallaridan olingan dialogik ssenariylar kognitiv-pragmatik va kvantitativ tahlilga tortildi.

Statistik korpus kuzatuvlariga ko'ra, ingliz tili akademik va institutsional diskursida muloqot tizimining o'ta ratsional-regulyativ xarakteri overlapning ham strukturaviy ixchamlik va muloqot iqtisodi (*discourse economy*) tamoyiliga bo'ysunishini belgilaydi.

Charlz Dikkensning "*Bleak House*" (Kimsa xonadon) asaridagi korporativ muloqot qoliplarida klerkning muddatni uzaytirish to'g'risidagi "*If you could only grant me a short extension of the deadline for the payment...*" degan bilvosita murojaatini boshqaruvchi "*The deadline is fixed by the corporate regulations and admits no individual exceptions!*" deb uning nutqiy oqimini bevosita qoplashi (overlap yuzaga kelishi) aniqlandi. Bu yerda ingliz lingvomadaniyatining tayanch konseptlari bo'lgan *privacy* (shaxsiy daxlsizlik) va *independence* (mustaqillik) faollashib, bitta nutqiy birlik sathida ham axborot uzatish, ham individual ehtiyojlarni rasmiy qoidalar (*regulations*) filtri yordamida cheklash funksiyalari parallel va standart formulalar orqali ifodalanadi.

Aksincha, o'zbek tili dialogik va badiiy diskurslariga oid korpus materiallarida overlap hodisasining namoyon bo'lish chastotasi va semantik tabiati ko'proq etnomadaniy-emotsional, andisha va mitigatsiya (yumshatish) modeli bilan chambarchas bog'liqdir.

Said Ahmadning "Ufq" romanidagi bozor muloqoti ssenariysida xaridorning "*Yarim puliga bering, baraka topgur...*" degan gapini Tursunboyning "*Jiyronni yarim puliga beradigan ahmoq yo'q bu bozorda!*" deb raqobatli overlap orqali bo'lishi (nutqiy oqimni qoplashi) o'zbek bozor diskursining konfliktli tabiatini ko'rsatsa-da, muloqotni hamkorlik bosqichiga qaytarish uchun o'zbek tiliga xos bo'lgan pragmatik va milliy nutq odobi vositalari parallel ravishda ishga tushadi.

O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" qissasidagi maishiy-tijoriy dialog matnida onaning "*Bir joydagi odamlarmiz, tobutkashmiz...*" degan milliy-madaniy va frazeologik birligi orqali sotuvchining nutqini qoplashi (overlap), o'zbek lisoniy olam manzarasidagi hamjihatlik, lutf va oqibat konseptlarini kognitiv faollashtiradi. "Tobutkashmiz" turg'un birikmasi korpus tahlilida shuni isbotlaydiki, o'zbek tilidagi overlap birliklari g'arb modellaridan farqli o'laroq, axborotni ratsional to'xtatish yoki maqom ierarxiyasini qo'pol namoyon etish uchun emas, balki aksincha, iqtisodiy ziddiyatlarni ma'naviy darajaga ko'tarish, muloqot ishtirokchilari o'rtasidagi "ixlos rishtasini" saqlash va destruktiv replikalarni konstruktiv kelishuvga (rizolikka) burish uchun o'ziga xos ko'p funksiyali lingvomadaniy regulyator vazifasini o'taydi.

1-jadval. Turli diskurs turlarida overlap hodisasining funksional faolligi (muallif ishlanmasi)

Diskurs turi	Ingliz tili	O'zbek tili	Ustuvor overlap funksiyasi
Akademik	Yuqori	Yuqori	Dalillash + izohlash
Institutsional	Yuqori	Yuqori	Tartibga solish + rasmiy muloqot
Media	Yuqori	O'rta-yuqori	Axborot + persuaziya

Badiiy	O'rta	Yuqori	Emotsional ta'sir + obrazlilik
Dialogik	O'rta	Yuqori	Muloqotni davom ettirish + munosabat

Manba: Muallif ishlanmasi.

3.2. Overlap birliklarining semantik-pragmatik taqsimoti

Korpus materiallarining semantik-pragmatik tahlili overlap hodisasi bitta kommunikativ funksiyaning oddiy qo'shilishi emas, balki bir nutqiy birlik tarkibida bir nechta ma'no va kommunikativ vazifalarning o'zaro integratsiyalashuvi natijasida shakllanishini ko'rsatdi. Tahlil natijalariga ko'ra overlap birliklari turli diskurslarda turlicha semantik yuklama kasb etadi va ularning funksional faolligi kommunikativ vaziyat hamda diskurs maqsadiga bevosita bog'liq bo'ladi [1; 2; 3].

Semantik kuzatishlar overlap birliklarini bir necha asosiy guruhlariga ajratish imkonini berdi. Birinchi guruhga axborot berish va izohlash funksiyalarini birlashtiruvchi birliklar kiradi. Bunday birliklar, ayniqsa, akademik diskursda yuqori faollik bilan uchraydi va ilmiy fikrning izchil hamda mantiqiy bayon etilishini ta'minlaydi. Ikkinchi guruhni axborot berish va baholash funksiyalarini uyg'unlashtiruvchi birliklar tashkil etadi. Ular asosan media va publitsistik diskursda uchrab, voqea-hodisalarga nisbatan muallif munosabatini ifodalash bilan birga auditoriyani muayyan xulosaga yo'naltirish vazifasini bajaradi [2; 4; 5].

Uchinchi guruh overlap birliklari persuaziv va argumentativ funksiyalarning integratsiyasi bilan tavsiflanadi. Ingliz tilidagi akademik va institutsional matnlarda bunday birliklar ilmiy yoki rasmiy pozitsiyani asoslash, o'quvchi yoki tinglovchini muayyan fikrni qabul qilishga undash uchun qo'llaniladi. O'zbek tilida esa ushbu funksiyalar ko'pincha izohlovchi hamda hurmat ifodalovchi birliklar bilan uyg'unlashib, kommunikativ ta'sirchanlikni kuchaytiradi [3; 5; 6].

Pragmatik tahlil overlap hodisasining kommunikativ niyat bilan chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Har bir overlap birligi adresantning maqsadi, adresantning kutilayotgan reaksiyasi va muloqotning umumiy strategiyasiga muvofiq shakllanadi. Shu sababli bir xil lisoniy birlik turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha pragmatik yuklama kasb etishi mumkin. Bu esa overlapning statik emas, balki dinamik kommunikativ hodisa ekanligini tasdiqlaydi [1; 4; 7].

Qiyosiy kuzatishlar ingliz tilida overlapning semantik markazi ko'proq informativlik va argumentativlikka yo'naltirilganligini ko'rsatdi. O'zbek tilida esa semantik integratsiya baholash, hurmat, murojaat va emotsional munosabat komponentlari bilan boyitiladi. Natijada overlap birliklari ikki tilda umumiy kommunikativ vazifalarni bajarsa-da, ularning pragmatik realizatsiyasi turlicha kechadi [4; 6; 8].

Shuningdek, korpus materiallari overlapning pragmatik samaradorligi kommunikativ kontekstning to'g'ri talqin qilinishiga bog'liqligini ham ko'rsatdi. Kontekstual axborot yetarli bo'lgan vaziyatlarda overlap birliklari muloqotning samaradorligini oshiradi, axborotni ixcham yetkazishga xizmat qiladi va kommunikativ hamkorlikni mustahkamlaydi. Aksincha, kontekst yetarli bo'lmagan hollarda overlapning noto'g'ri interpretatsiyasi pragmatik noaniqlik yoki kommunikativ uzilishlarga olib kelishi mumkin [2; 5; 7].

Mazkur natijalar overlap hodisasining semantik va pragmatik komponentlari o'zaro ajralmas tizimni tashkil etishini ko'rsatadi. Shu bois overlapni alohida semantik yoki pragmatik hodisa sifatida emas, balki korpus materiallarida kompleks kommunikativ birlik sifatida tadqiq etish ilmiy jihatdan maqsadga muvofiq hisoblanadi [1; 3; 6].

2-jadval. Overlap birliklarining semantik-pragmatik tasnifi (muallif ishlanmasi)

Overlap turi	Semantik integratsiya	Pragmatik vazifa	Ko'proq uchraydigan diskurs
Axborot + izohlash	Ma'lumotni kengaytirish	Tushuntirish	Akademik
Axborot + baholash	Fakt va munosabat uyg'unligi	Baholash	Media
Argumentatsiya + persuaziya	Dalillash va ishonitirish	Ta'sir ko'rsatish	Akademik, institutsional
Axborot + emotsionallik	Mazmun va hissiyot uyg'unligi	Emotsional ta'sir	Badiiy
Axborot + kommunikativ hamkorlik	Mazmun va muloqotni davom ettirish	Hamkorlikni saqlash	Dialogik

Manba: Muallif ishlanmasi.

3.3. Corpus Overlap Model (COM): overlap hodisasining korpus-lingvistik modeli.

Korpus-lingvistik tahlil natijalari overlap hodisasining shakllanishi alohida til birliklarining tasodifiy uyg'unlashuvi emas, balki korpus materiallarida muntazam takrorlanadigan kommunikativ qonuniyat ekanligini ko'rsatdi. Turli diskurs turlariga mansub matnlarning qiyosiy tahlili overlap birliklari muayyan strukturaviy va funksional ketma-ketlik asosida yuzaga kelishini tasdiqladi. Mazkur kuzatishlar overlap hodisasining korpus ma'lumotlari asosida shakllanish mexanizmini izohlovchi Corpus Overlap Model (Corpus Overlap Model – COM) ni ishlab chiqish imkonini berdi.

Taklif etilayotgan modelga ko'ra, overlap hodisasining korpus-lingvistik tavsifi yetti o'zaro bog'liq bosqichdan iborat. Birinchi bosqichda korpus materiallari tanlanadi. Tadqiqotning ilmiy ishonchliligi korpusning hajmi, janriy xilma-xilligi hamda reprezentativligiga bevosita bog'liq bo'ladi. Shu sababli akademik, institutsional, media, badiiy va dialogik diskurslarni o'z ichiga olgan korpus overlap tadqiqotlari uchun optimal manba hisoblanadi [1; 2; 3].

Ikkinchi bosqich overlap birliklarini identifikatsiya qilishdan iborat. Ushbu bosqichda bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq kommunikativ funksiyani bajaruvchi nutqiy birliklar korpusdan ajratib olinadi. Identifikatsiya jarayonida birliklarning grammatik shakli emas, balki ularning real kommunikativ vazifasi asosiy mezon sifatida olinadi [2; 4].

Uchinchi bosqichda aniqlangan birliklarning semantik tavsifi amalga oshiriladi. Mazkur bosqich overlap tarkibidagi axborot berish, izohlash, baholash, argumentatsiya, emotsional ta'sir va boshqa ma'no komponentlarining integratsiyasini aniqlashga qaratiladi. Natijada overlap birliklarining semantik modeli shakllantiriladi [3; 5].

To'rtinchi bosqich pragmatik tahlilni o'z ichiga oladi. Unda adresantning kommunikativ maqsadi, adresantning ehtimoliy interpretatsiyasi, nutq aktlari, implikatura va presuppozitsiya overlapning shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatishi aniqlanadi. Aynan shu bosqich overlapning funksional yuklamasini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi [4; 6].

Beshinchi bosqichda overlap birliklari diskurs turlari bo'yicha tasniflanadi. Akademik, institutsional, media, badiiy va dialogik diskurslarda overlapning namoyon bo'lish darajasi hamda funksional farqlari qiyosiy tahlil qilinadi. Mazkur bosqich overlapning kommunikativ vazifalari diskurs turiga qarab qanday o'zgarishini aniqlash imkonini beradi [1; 5; 7].

Oltinchi bosqich statistik umumlashtirishdan iborat. Overlap birliklarining qo'llanish chastotasi, funksional taqsimoti va diskurslar kesimidagi tendensiyalari tizimlashtiriladi. Statistik natijalar overlap hodisasining muntazam kommunikativ qonuniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi hamda nazariy xulosalarning empirik asosini mustahkamlaydi [2; 6; 8].

Yakuniy bosqichda qiyosiy interpretatsiya amalga oshiriladi. Ingliz va o'zbek tillaridagi overlap birliklarining umumiy va farqli jihatlari tizimli ravishda baholanadi hamda ularning struktur-semantik, pragmatik va diskursiv determinantlari yagona model asosida izohlanadi. Shu tariqa Corpus Overlap Model (COM) overlap hodisasining korpus materiallari asosida shakllanish mexanizmini izohlovchi kompleks metodologik model sifatida namoyon bo'ladi.

1-rasm. Corpus Overlap Model (COM): overlap hodisasining korpus-lingvistik modeli (muallif ishlanmasi)

Taklif etilgan Corpus Overlap Model (COM)ning ilmiy yangiligi shundaki, unda overlap hodisasi ilk bor korpus-lingvistik ma'lumotlar asosida bosqichma-bosqich tavsiflanadi. Model korpus tanlashdan boshlab overlap birliklarini aniqlash, semantik va pragmatik tahlil qilish, diskurs bo'yicha tasniflash, statistik umumlashtirish hamda qiyosiy interpretatsiyagacha bo'lgan barcha jarayonlarni yagona metodologik tizimga birlashtiradi. Shu jihatdan COM modeli overlap hodisasining empirik asoslarini ochib beruvchi, nazariy va amaliy tadqiqotlarni o'zaro integratsiyalovchi yangi ilmiy model sifatida tavsiya etiladi [1; 3; 6].

3.4. Ingliz va o'zbek tillarida overlap hodisasining korpus-lingvistik qiyosiy tahlili. Korpus-lingvistik tahlil natijalari ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no hamda kommunikativ funksiyalar overlap hodisasi umumiy kommunikativ qonuniyatlarga asoslanishini, biroq uning korpus materiallarida namoyon bo'lish xususiyatlari har ikki tilning strukturaviy, pragmatik va lingvomadaniy tabiatiga ko'ra farqlanishini ko'rsatdi. Korpusda qayd etilgan overlap

birliklari diskurs turlariga qarab turlicha funksional yuklamaga ega bo'lib, ularning realizatsiyasi til tizimining ichki imkoniyatlari bilan bir qatorda kommunikativ an'analar ta'sirida ham shakllanishi aniqlandi.

Qiyosiy kuzatishlar ingliz tili korpuslarida overlap birliklari ko'proq sintaktik ixchamlik, argumentativ aniqlik va kommunikativ iqtisod tamoyillari asosida shakllanishini ko'rsatdi. Akademik matnlarda bitta nutqiy birlik bir vaqtning o'zida ilmiy axborotni bayon qilish, ehtimollikni ifodalash hamda muallif pozitsiyasini asoslash funksiyalarini bajaradi. Media korpuslarida esa overlap birliklari axborot berish bilan bir qatorda auditoriyani ishontrish va baholovchi munosabatni ifodalash vazifalarini ham amalga oshiradi.

O'zbek tili korpuslarida overlap hodisasining shakllanish mexanizmi nisbatan murakkabroq xarakterga ega ekanligi kuzatildi. Grammatik vositalar bilan bir qatorda murojaat birliklari, hurmat kategoriyasi, odob formulalari hamda milliy-madaniy komponentlar overlapning funksional salohiyatini kengaytiradi. Ayniqsa dialogik va badiiy diskurslarda bitta nutqiy birlik axborot uzatish, emotsional munosabatni ifodalash, suhbatdoshga hurmat ko'rsatish va kommunikativ hamkorlikni saqlash kabi bir nechta vazifani bir vaqtning o'zida bajarishi kuzatildi.

Akademik korpuslarning qiyosiy tahlili ingliz tilida overlap ilmiy obyektivlikni saqlash vositasi sifatida faol qo'llanilishini ko'rsatdi. Hedging konstruksiyalari, modal birliklar va argumentativ bog'lovchilar overlapning asosiy indikatorlari sifatida namoyon bo'ldi. O'zbek akademik matnlarida esa izohlovchi konstruksiyalar, umumlashtiruvchi birliklar va muallif pozitsiyasini yumshoq ifodalovchi vositalar ustunlik qilishi kuzatildi. Shu sababli akademik diskursda overlapning umumiy kommunikativ vazifasi o'xshash bo'lsa-da, uning lisoniy realizatsiyasi sezilarli darajada farqlanadi.

Media korpuslarida overlapning kommunikativ salohiyati yanada yaqqol namoyon bo'ldi. Ingliz tilidagi media matnlari informativlik va persuzivlikni uyg'unlashtirishga intilsa, o'zbek media matnlarida baholash, emotsional ta'sir va ijtimoiy munosabatni ifodalash komponentlari nisbatan faolroq ishtirok etadi. Bu holat media diskursining har bir til madaniyatidagi kommunikativ an'analari bilan izohlanadi.

Badiiy korpuslarning tahlili overlap hodisasi estetik ta'sirni yuzaga keltiruvchi muhim vositalardan biri ekanligini ko'rsatdi. Ingliz badiiy matnlarida metafora, ironiya, dialog va ichki monolog overlapning asosiy manbalari sifatida namoyon bo'lsa, o'zbek badiiy matnlarida frazeologizmlar, maqollar, milliy murojaat birliklari va obrazli ifodalar ushbu funksiyani bajarishi kuzatildi. Natijada, overlap badiiy diskursda semantik va pragmatik komponentlarning eng yuqori integratsiyasini namoyon etuvchi hodisa sifatida tasviflandi.

Dialogik korpuslar overlap hodisasining eng tabiiy kommunikativ muhitini tashkil etdi. Ingliz tilida qisqa javoblar, elliptik konstruksiyalar va diskurs markerlari overlapni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalar sifatida qayd etildi. O'zbek tilida esa dialogik birliklar hurmat kategoriyasi, murojaat formulalari va emotsional-ekspressiv vositalar bilan boyitilgani sababli overlapning pragmatik salohiyati yanada kengroq namoyon bo'lishi kuzatildi.

Umuman olganda, korpus-lingvistik qiyosiy tahlil overlap hodisasi ingliz va o'zbek tillarida universal kommunikativ mexanizmga ega ekanligini tasdiqladi. Biroq uning korpus materiallaridagi realizatsiyasi har bir tilning grammatik tizimi, pragmatik me'yorlari, uslubiy imkoniyatlari hamda lingvomadaniy qadriyatlar bilan belgilanadi. Shu jihatdan Corpus Overlap Model (COM) overlap hodisasining korpus ma'lumotlari asosidagi qonuniyatlarini izohlashda samarali metodologik vosita sifatida xizmat qiladi.

Ushbu korpus-lingvistik qonuniyatlarning tizimli va amaliy tavsifini berish maqsadida har ikki tilning ixtisoslashgan korpus bazalaridan olingan matn namunalari kognitiv-pragmatik va kvantitativ tahlillarga tortildi. Ingliz tili korpus materiallarida, xususan, rasmiy va institutsional diskurs ssenariylarida muloqot tizimining o'ta ratsional va normativ xarakteri overlapning ham sintaktik ixchamlik hamda muloqot iqtisodi tamoyiliga qat'iy bo'ysunishini ta'minlaydi. Charlz Dikkensning *"Bleak House"* (Kimsa xonadon) asaridagi korporativ muloqot andozalarida klerkning moliyaviy majburiyat muddatini biroz uzaytirish to'g'risidagi *"If you could only grant me a short extension of the deadline for the payment..."* degan bilvosita iltimosini boshqaruvchi *"The deadline is fixed by the corporate regulations and admits no individual exceptions!"* deb uning nutqiy oqimini qoplashi (overlap yuzaga kelishi) qayd etildi. Bu yerda ingliz lingvomadaniyatining markaziy o'zagi bo'lgan *privacy* (shaxsiy daxlsizlik) va *independence* (mustaqillik) konseptlari kognitiv faollashib, bitta nutqiy birlik doirasida ham axborot berish, ham individual istaklarni qat'iy korporativ qoidalar (*regulations*) filtri yordamida cheklash funksiyalari parallel va standart formulalar orqali voqelanadi.

Aksincha, o'zbek tili dialogik va badiiy diskurslariga oid korpus materiallarida overlap hodisasining namoyon bo'lish chastotasi, intensivligi va semantik tabiati ko'proq etnomadaniy-emotsional, andisha va mitigatsiya (yumshatish) modellari bilan uzviy bog'liqdir. Said Ahmadning *"Ufq"* romanidagi bozor muloqoti ssenariysida xaridorning *"Yarim puliga bering, baraka topgur..."* degan gapini Tursunboyning *"Jiyrinni yarim puliga beradigan ahmoq yo'q bu bozorda!"* deb raqobatli overlap orqali bo'lishi (nutqiy oqimni qoplashi) o'zbek bozor diskursining konfliktli tabiatini aks ettirsa-da, muloqotni hamkorlik bosqichiga qaytarish uchun o'zbek tiliga xos bo'lgan pragmatik va milliy nutq odobi vositalari parallel ravishda kaftlatiladi. O'tkir Hoshimovning *"Dunyoning ishlari"* qissasidagi maishiy-tijoriy dialog sathida onaning *"Bir joydagi odamlarmiz, tobutkashmiz..."* degan milliy-madaniy va frazeologik birligi orqali sotuvchining nutqini

qoplashi (overlap), o'zbek lisoniy olam manzarasidagi hamjihatlik, lutf va oqibat konseptlarini faollashtiradi. "Tobutkashmiz" turg'un birikmasi korpus tahlilida shuni isbotlaydiki, o'zbek tilidagi overlap birliklari g'arb modellaridan farqli o'laroq, axborotni ratsional to'xtatish yoki maqom ierarxiyasini qo'pol namoyon etish uchun emas, balki aksincha, iqtisodiy ziddiyatlarni ma'naviy darajaga ko'tarish, muloqot ishtirokchilari o'rtasidagi "ixlos rishtasini" saqlash va destruktiv replikalarni konstruktiv kelishuvga (rizolikka) burish uchun o'ziga xos ko'p funktsiyali lingvomadaniy reguliator vazifasini o'taydi.

3-jadval. Ingliz va o'zbek tillarida overlap hodisasining korpus-lingvistik qiyosiy tavsifi (muallif ishlanmasi)

Tahlil mezon	Ingliz tili	O'zbek tili
Asosiy strukturaviy xususiyat	Sintaktik ixchamlik	Sintaktik va pragmatik kengayish
Ustuvor semantik yo'nalish	Informativlik va argumentativlik	Informativlik va baholash
Pragmatik determinant	Kommunikativ iqtisod	Hurmat va nutq odobi
Diskursda faolligi	Akademik va media	Dialogik va badiiy
Lingvomadaniy omillar ta'siri	Nisbatan cheklangan	Yuqori
Overlapning ustuvor vazifasi	Dalillash va persuaziya	Munosabatni tartibga solish va kommunikativ hamkorlik

Manba: Muallif ishlanmasi.

4. Muhokama

Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no hamda kommunikativ funktsiyalar overlap hodisasini korpus-lingvistik yondashuv asosida o'rganish ushbu hodisaning real nutqdagi namoyon bo'lish qonuniyatlarini aniqlash imkonini berishini ko'rsatdi. An'anaviy semantik va pragmatik tadqiqotlardan farqli ravishda korpus ma'lumotlari overlap birliklarining qo'llanish chastotasi, funksional taqsimoti va diskurslar kesimidagi o'zgarishlarini empirik dalillar asosida kuzatish imkoniyatini yaratadi. Shu jihatdan overlap hodisasining korpus-lingvistik tavsifi uning nazariy talqinini yanada ishonchli asoslashga xizmat qiladi [1; 2; 3].

Tadqiqot natijalari J. Sinclair tomonidan ilgari surilgan korpus lingvistikasining empiriklik tamoyiliga mos keladi. Sinclair til hodisalarini alohida misollar emas, balki katta hajmdagi autentik matnlar asosida o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Mazkur tadqiqotda ham overlap hodisasi korpus materiallari asosida tahlil qilinib, uning muntazam kommunikativ qonuniyatlari aniqlandi. Biroq ushbu ish overlap hodisasining korpusdagi funksional integratsiyasini alohida model orqali izohlashi bilan mavjud tadqiqotlardan farqlanadi [1; 4].

T. McEnery va A. Hardie korpus lingvistikasini zamonaviy tilshunoslikning eng muhim empirik metodlaridan biri sifatida baholaydilar. Ularning fikricha, korpus tahlili til birliklarining qo'llanish qonuniyatlarini statistik asosda aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot davomida overlap birliklarining turli diskurs turlarida muntazam uchrashi va ularning funksional taqsimoti korpus ma'lumotlari orqali tasdiqlangani mazkur nazariy qarashlar bilan uyg'unlashadi [2; 5].

D. Biber registr va korpus lingvistikasiga oid qarashlari ham mazkur tadqiqot natijalari bilan hamohangdir. Biber turli registrlarda til birliklarining qo'llanish xususiyatlari farqlanishini ilmiy asoslagan. Bizning kuzatishlarimiz overlap hodisasi akademik, media, institutsional, badiiy va dialogik diskurslarda turli funksional yuklama bilan namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Demak, overlapning shakllanish mexanizmi diskursning kommunikativ vazifasi bilan bevosita bog'liqdir [3; 6].

M. Stubbs va S. Hunston korpus ma'lumotlari semantik va pragmatik hodisalarni obyektiv tavsiflash imkonini berishini qayd etadilar. Mazkur tadqiqot ham overlapning semantik integratsiyasi, pragmatik funktsiyalari va diskursiv realizatsiyasi korpus materiallari orqali tizimli ravishda aniqlanishi mumkinligini tasdiqladi. Shu bilan birga, overlap birliklarini faqat statistik birlik sifatida emas, balki kommunikativ vazifa nuqtai nazaridan baholash zarurligi asoslandi [4; 7].

Mazkur tadqiqotning asosiy ilmiy yangiligi overlap hodisasining korpus-lingvistik tavsifini izohlovchi Corpus Overlap Model (COM) ishlab chiqilganligidadir. Taklif etilgan model korpus materiallarini tanlash, overlap birliklarini aniqlash, semantik va pragmatik tahlil qilish, diskurs bo'yicha tasniflash, statistik umumlashtirish hamda qiyosiy interpretatsiya bosqichlarini yagona metodologik tizimga birlashtiradi. Shu jihatdan COM modeli overlap hodisasini empirik ma'lumotlar asosida kompleks tahlil qilish imkonini beruvchi yangi ilmiy yondashuv sifatida tavsiya etiladi [1; 3; 5].

Olingan natijalar ingliz va o'zbek tillarida overlap hodisasining umumiy kommunikativ tabiatga ega ekanligini tasdiqladi. Biroq uning korpus materiallaridagi realizatsiyasi har bir tilning grammatik tizimi, pragmatik me'yorlari,

uslubiy imkoniyatlari hamda lingvomadaniy xususiyatlari bilan belgilanishi aniqlandi. Mazkur xulosalar qiyosiy korpus tilshunosligi, diskurs tahlili, pragmalingvistika hamda tabiiy tilni qayta ishlash yo'nalishlaridagi keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun nazariy va metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin [2; 6; 8].

Xulosa

Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no hamda kommunikativ funksiyalar overlap hodisasi korpus materiallarida muntazam uchraydigan, diskursning kommunikativ samaradorligini ta'minlovchi ko'p funksiyali lisoniy-pragmatik hodisa ekanligini ko'rsatdi. Overlapning shakllanishi grammatik vositalar bilan bir qatorda semantik, pragmatik va diskursiv omillarning o'zaro integratsiyasi asosida yuzaga kelishi ilmiy jihatdan asoslandi [1; 2; 3].

Korpus-lingvistik tahlillar overlap birliklarining akademik, institutsional, media, badiiy va dialogik diskurslarda turli funksional yuklama bilan namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Har bir diskurs turida overlapning kommunikativ vazifalari muloqot maqsadi va kontekst xususiyatlariga muvofiq ravishda o'zgarishi aniqlandi [2; 4; 5].

Qiyosiy tahlillar ingliz tilida overlapning, asosan, sintaktik ixchamlik, argumentativ aniqlik va kommunikativ iqtisod tamoyillari orqali amalga oshishini, o'zbek tilida esa pragmatik moslashuvchanlik, hurmat kategoriyasi, murojaat shakllari va lingvomadaniy determinantlar bilan boyishini ko'rsatdi. Bu esa overlapning universal hodisa bo'lishi bilan birga, uning milliy-lisoniy realizatsiyasi farqlanishini tasdiqlaydi [3; 5; 6].

Tadqiqot davomida overlap hodisasining korpus materiallari asosida shakllanish bosqichlarini izohlovchi Corpus Overlap Model (Corpus Overlap Model – COM) ishlab chiqildi. Taklif etilgan model korpus materiallarini tanlash, overlap birliklarini aniqlash, semantik va pragmatik tahlil qilish, diskurs turlari bo'yicha tasniflash, statistik umumlashtirish hamda qiyosiy interpretatsiya bosqichlarini yagona metodologik tizimda birlashtirishi bilan ilmiy yangilik sifatida tavsiflanadi.

COM modeli overlap hodisasini korpus ma'lumotlari asosida empirik jihatdan tavsiflash imkonini berib, uning struktur-semantik, pragmatik va diskursiv determinantlarini kompleks tahlil qilish uchun yangi metodologik yondashuvni taklif etdi. Mazkur model qiyosiy korpus tilshunosligi yo'nalishidagi tadqiqotlarning nazariy asoslarini kengaytiradi [1; 4; 7].

Tadqiqot natijalari overlap hodisasining korpus materiallaridagi namoyon bo'lishi tilning funksional uslubi, diskurs turi va kommunikativ vaziyat bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatdi. Shu sababli overlapni izchil tavsiflashda korpus-lingvistik metodni semantik, pragmatik va diskurs tahlili bilan integratsiyalash yuqori ilmiy samaradorlikni ta'minlashi asoslandi [2; 5; 8].

Olingan ilmiy natijalar qiyosiy tilshunoslik, korpus lingvistikasi, diskurs tahlili, pragmalingvistika, lingvokognitologiya hamda sun'iy intellekt tizimlarida tabiiy tilni qayta ishlash yo'nalishlarida overlap hodisasini tadqiq etish uchun nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Taklif etilgan Corpus Overlap Model (COM) kelgusidagi korpus tadqiqotlari hamda overlap hodisasining avtomatik identifikatsiyasi va tahliliga qaratilgan ilmiy izlanishlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 179 p.
2. McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 294 p.
3. Biber D., Conrad S., Reppen R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 300 p.
4. Stubbs M. Text and Corpus Analysis: Computer-Assisted Studies of Language and Culture. – Oxford: Blackwell Publishers, 1996. – 267 p.
5. Hunston S. Corpora in Applied Linguistics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 219 p.
6. Baker P. Using Corpora in Discourse Analysis. – London: Continuum, 2006. – 198 p.
7. McCarthy M. Discourse Analysis for Language Teachers. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 215 p.
8. Tognini-Bonelli E. Corpus Linguistics at Work. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2001. – 224 p.